

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-36>

УДК 378.147.88:94:37.014.542+[005.336.2

Ухналь О.М.

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено сутність та зміст компетентностей, що формуються у майбутніх учителів історії. Встановлено, що компетентнісний підхід знаходиться в руках самого педагога, усвідомлення свого професійного досвіду через самоосвіту. Автором визначено та вивчено основні поняття спеціальних компетентностей майбутніх учителів історії, простежено за трансформацією освітньої парадигми напрямків підготовки майбутніх вчителів історії. Розглянуто нормативно-правову базу Міністерства освіти і науки України для визначення головної мети та основні засади нової освітньої системи. Визначено, що компетентнісний підхід в освіті є одним з найактуальніших напрямків підготовки майбутніх вчителів історії. Основою якісного вдосконалення компетентнісного підходу майбутніх вчителів історії є педагогічна майстерність, педагогічна техніка, знайомство з творчою лабораторією педагогів-майстрів. Проведено аналіз останніх досліджень та публікацій щодо вивчення компетентнісного підходу у вітчизняній та зарубіжній педагогіці, що стосувалися предметних компетентностей учнів, методології компетентнісного підходу, проблем, що пов'язані з використанням сучасних інформаційних технологій у навчально-виховному процесі. Визначено ряд ключових компетентностей та зазначено країни на прикладі яких розглянуто компетентності, які притаманні цим державам. Визначено процес становлення педагогіки, її історії та зміну парадигми розвитку педагогічної думки у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. На основі аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників дано визначення поняттям компетенція, компетентність, професійна компетентність. Виявлено потреби, які є складовими у роз'ясненні поняття професійна компетентність. Зазначено основні складові поняття компетентність. Визначено стратегічну мету майбутнього вчителя історії, яка полягає у формуванні професійної компетентності, розвиток якої неможливий без реформування системи вищої освіти України. У статті зазначено, що компетентнісний підхід майбутніх учителів історії у закладах вищої педагогічної освіти повинен базуватися на досвіді, уміннях майбутніх учителів, які можна реалізувати на практиці.

Ключові слова: компетентності, компетентнісний підхід, умови формування компетентностей, нова освітня система, самоосвіта, педагогічна майстерність, педагогічна техніка.

Uhnal Olga

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

A COMPETENCE APPROACH TO PREPARATION OF THE FUTURE HISTORY TEACHERS IN THE INSTITUTIONS OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION

Summary. Essence and content of the competence of the future teachers, who are going to teach History in the secondary schools, are covered in the article. It is found that the competence approach is in the hands of the teacher himself, awareness his professional experience through the self-education. Basic concepts of the special competence of the future History teachers are defined and studied, deduced the transformation of the educational paradigm. Legal framework of the Ministry of Education and Science in Ukraine is considered to define main purpose and main principles in the new educational system. It is defined that the competence approach in the education is relevant in the international arena and it is considered by the international organizations. It is indicated that trends of the development of the pedagogical thought at home and foreign pedagogy engaging practitioners of the classical pedagogy to studying. The basis for quality improvement of the competence approach of the future History teachers is pedagogical skill, pedagogical technique, getting to know the creative labs of the skillful teachers. Recent studies and publications on the study of the competence approach in national and foreign pedagogy concerning the subject competence of students, methodology of competence approach, problems related to the use of modern information technologies in the educational process have been analyzed. A number of key competencies have been identified and countries have been identified as examples of the competencies inherent in these states. The process of formation of pedagogy, its history and change of paradigm of development of pedagogical thought in domestic and foreign pedagogy is determined. Based on the analysis of scientific works of domestic and foreign researchers, the definition of competence, competency and professional competence is given. The needs that explain the concept of professional competence have been identified. The basic components of the concept of competence are stated. The strategic goal of the future history teacher profession is determined, which is to develop professional competence, the development of which is impossible without reforming the higher education system of Ukraine. The article states that the competent approach of future history teachers in higher education institutions should be based on the experience and skills of future teachers that can be put into practice.

Keywords: competence, competence approach, conditions for the competence formation, new educational system, self-education, pedagogical skill, pedagogical technique.

Постановка проблеми. В умовах розвитку інформаційного суспільства, людині вже недостатньо володіти певними навичками професійної діяльності, що сформувалися на початковому етапі її соціалізації. З появою комп'ютерів,

кількість та накопичення, обробка, облік інформації почали зростати значними темпами. Виходячи з неухильності змін основним принципом стає навчання впродовж життя. Нові знання, знайомство з новими аспектами життя дає не тільки сім'я, а

й заклад загальної середньої освіти, заклад вищої освіти як простір для викладання та навчання.

Сучасні освітні навчальні заклади повинні давати людині, яка живе у швидкозмінному інформаційному суспільстві не фактичні заняття, а знання, які можна використати практично, щоб виробити власні цінності, ставлення і саме головне критичне мислення.

В українській педагогіці в останні десятиріччя виник новий напрям у теорії педагогічної освіти – компетентнісний підхід, належно якому має бути реалізовано сукупність існуючих ознак, предметів відображених у педагогічній освіті. Питання освіти, яка орієнтована на компетентності активно розглядається авторитетними організаціями міжнародного рівня – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Радою Європи, Організацією Європейського співробітництва та розвитку, Міжнародним департаментом освіти [2, с. 11].

В результаті цього система освіти прагне вдосконалення, відповідати прогресивному розвитку суспільства, що виражається у нових методах та методиках упровадження компетентнісного підходу. Саме конкретні дії, навички, що виконуються людиною, дають їй можливість розуміти, оцінювати, виконувати їх та розвивати в собі компетентності тієї чи іншої сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням компетентнісного підходу в педагогіці активно займаються не тільки вітчизняні, а й зарубіжні науковці: Е. Свенік, Р. Данон, П. Вогеліус, П. Врігнод, Дж. Пешар, М. Кофріс, Ф. Келлі, П. Гріер [4, с. 382]. Загально-теоретичні аспекти та принципи щодо компетентнісного підходу, їх запровадження в освіті знайшли своє місце в працях: Н. Бібік, О. Бондаревської, І. Єрмакова, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко, Л. Хоружої, А. Хуторського [9, с. 70].

Формуванням предметних компетентностей учнів в закладах загальної середньої освіти як окремим питанням у методиці опікуються: К. Баханов, А. Булда, Т. Ладиченко, О. Турянська, О. Удод [1, с. 48].

Активно розглядаються в педагогічній науці можливості запровадження компетентнісного підходу з метою покращення системи освіти, які стали основними у вітчизняних та закордонних педагогів-науковців: Дж. Равена, А. Андреева, І. Зимньої, А. Хуторського, Г. Селевка, О. Пометун, Р. Пастушенка, О. Овчарук [15, с. 57].

Методології компетентнісного підходу її осмислення, досвід її впровадження в освіту представлено в науково-педагогічних дослідженнях Н. Бібік, Л. Ващенко, І. Єрмакова, І. Зимньої, О. Локшиної, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун, О. Савченко, С. Трубакової, А. Хуторського [7, с. 84]. Аналізуючи психолого-педагогічну літературу з зазначеної проблеми з'ясовано, що залишається чимало запитань щодо теоретичного обґрунтування так і запровадження компетентнісного підходу як такого, що можна назвати важливим чинником модернізації освітньої сфери та навчально-виховного процесу.

Проблеми, що пов'язані з використанням сучасних інформаційних технологій у навчально-виховному процесі започатковано та розвинуто в роботах: М. Жалдака, Ю. Римського, А. Верляна, В. Лапінського, Ю. Дорошенка, О. Співаковського [8, с. 105].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість досліджень, наукових статей щодо компетентнісного підходу до підготовки майбутніх учителів історії у закладах вищої педагогічної освіти, слід зазначити, що розвиток професійної компетентності, педагогічної майстерності не були предметом окремого наукового дослідження, у цьому й полягає актуальність дослідження цієї проблеми.

Мета статті. Визначити та обґрунтувати поняття компетентнісний підхід, компетентність, професійна компетентність майбутнього вчителя історії через самоосвіту, враховуючи результати сучасних наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, залучаючи до вивчення класичну педагогічну практику.

Виклад основного матеріалу. Українські вчені О. Овчарук, О. Пометун, О. Лашина, О. Савченко вважають, що компетентність – це своєрідний комплекс знань, умінь і ставлень в різних контекстах проблеми, що є характерним для різних сфер діяльності [14, с. 20].

Професійно-компетентнісна підготовка сприяє формуванню у майбутніх вчителів історії ряду ключових компетентностей, які взаємопов'язані між собою: професійної, особистісної, соціальної, комунікативної як зазначають у своїх статтях Н. Бібік, О. Пометун, Л. Хоружа [3, с. 18]. Професійна компетентність майбутнього вчителя з погляду О. Митника – це здатність фахівцем ефективно та кваліфіковано застосовувати, а також впроваджувати та втілювати теоретичні знання у заплановані так і у непередбачені педагогічні ситуації.

Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII визначено, що метою освіти є розвиток всебічно обдарованої гармонійно-розвинутої особистості, яка є найвищою цінністю суспільства, формування цінностей та принципів, які є необхідними для самореалізації компетентностей, що в подальшому дадуть змогу виховати відповідального громадянина, який завдяки своєму творчому, інтелектуальному, культурному, економічному потенціалу принесе користь людям та українському суспільству, а це в свою чергу призведе до сталого розвитку держави [12].

Відповідно до результатів провадження компетентнісного підходу в освітній процес (Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Савченко, С. Трубацова та ін.) визначено ряд ключових компетентностей: навчальна (уміння вчитися); громадянська; загальнокультурна, інформаційна; соціальна; здоров'язберігаюча, які формують комплекс знань, умінь та навичок, цінностей, ставлень в навчальній та й життєвій сферах кожного учасника освітнього процесу [15, с. 90].

Українськими вченими Н. Бібік, О. Пометун, Л. Хоружою, О. Митником було визначено компетентності потрібні для кваліфікованого фахівця, який зможе застосовувати набуті знання, уміння та навички в запланованих та непередбачених педагогічних ситуаціях: професійна; особистісна; соціальна; комунікативна [6, с. 90].

Провідним аспектом поняття «професійна компетентність» вчителя є впровадження інновацій в освітній процес, яке є ширшим від знань, умінь та навичок бо вимагає включення усіх сфер діяльності. Українські дослідники Н. Бі-

бік, О. Локшина, О. Сухомлинська, О. Пометун [15, с. 66] в своїй більшості під поняттям «професійна компетентність» розуміють якості особистості, що дають їй можливість здійснювати функціональну діяльність в цілому інтегруючи в собі знання, уміння та навички набуті впродовж свого життя.

На сьогоднішній день поняття та розуміння ключових компетентностей є важливим не тільки в змісті освіти, а й у соціальній сфері життя. Вони дозволяють оперувати здобутими в закладі загальної середньої освіти, а потім у закладі вищої освіти знаннями, застосовуючи й упродовжуючи їх у своєму житті. Зарубіжними науковцями було виявлено актуальність цього питання, завдяки чому стартував міжнародний проект «DeSeCo», на меті якого було визначити компетентності, що будуть ключовими, які б відповідали потребам сучасності в різних куточках світу [14, с. 30]. Відповідно до цього можна зазначити країни на прикладі яких розглянемо ключові компетентності: Австрія, Бельгія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Росія. Кожна група педагогів визначила свої ключові компетентності, притаманні їхній державі. Австрія: предметна; особистісна; соціальна; методологічна – гнучкість, само спрямоване навчання. Бельгія: соціальна; комунікативна; мотиваційна. Фінляндія: пізнавальна; соціальна; педагогічна та комунікативна; стратегічна – мати орієнтацію на майбутнє. Німеччина: навчальна; соціальна; ціннісні – соціальні, демократичні та індивідуальні. Нідерланди: самонавчання; стратегічна; компетентності, які стануть ефективними в набутті нових здібностей. Росія: методологічна; інформаційна, соціальна, культурологічна [2, с. 13]. Підсумувавши вищесказане можна виділити компетентності, які зустрічаються в усіх країнах-учасниках міжнародного проекту «DeSeCo»: соціальна; комунікативна; самонавчання; методологічна; стратегічна; культурологічна.

Виникає потреба у роз'ясненні складових професійної компетентності майбутнього вчителя історії. Перш за все – це теоретичні знання – володіння методикою викладання предмету, методами та формами організації навчально-виховного процесу, вільне користування інноваційними технологіями навчання; дидактичні принципи – функції, технології процесу навчання; розуміння принципу педагогіки партнерства. Таким чином можна сміливо зробити висновок, що професійна компетентність – основа конкурентоздатності вчителя.

Вивчаючи процес становлення педагогіки, її історію, майбутні вчителі простежують змінну парадигму розвитку педагогічної думки у вітчизняній та зарубіжній педагогіці, залучаючи спадщину класиків педагогіки. Професійна компетентність педагога базується на тому, що майбутні вчителі вивчають основи педагогічної майстерності, оволодівають педагогічною технікою, знайомляться з творчою лабораторією педагогів-майстрів. Професійна компетентність, точніше її формування залежить від педагогічної майстерності, яка знаходиться у власних руках самого педагога [6, с. 94]. Саме вчитель – та особистість, яка регулює свою поведінку відповідно до суспільних норм, усвідомлює свій професійний досвід. Основою якого є самоосвіта. Вона дає змогу в динаміці розвивати як професіоналу, який прогресує з однієї стадії до іншої.

Компетентність за визначенням О. Пометун – це набір знань, умінь, навичок, які є структурованими, що дають змогу майбутньому фахівцю ідентифікувати себе з певним напрямом професійної діяльності [9, с. 72].

Г. Селевко та Дж. Равен трактують поняття «компетентність» як здатність особистості інтегрувати в собі знання і досвід набуті в процесі навчання і соціалізації для успішної участі в діяльності [11].

Процес становлення педагога як професіонала дуже змінний та динамічний те, що було прийнятним сьогодні може завтра бути недостатнім. Тому професія вчителя є творчою діяльністю, а педагог – професіоналом, який безперервно рефлексує та аналізує свою працю. Щодо визначення понять «компетентність» та «компетенція». Компетенція – сфера діяльності, в якій індивід виявляє певні знання, уміння, навички, важливі особистісні риси. Компетентність: 1) наявність професійного досвіду у людини в рамках компетенції конкретної посади; 2) поглиблене та досконале знання своєї справи, способів і засобів досягнення поставлених цілей; 3) сукупність знань, що підкреслюють професіоналізм особистості, яка може відповідно до них мати певні судження в своїй сфері; 4) якісна риса особистості, щодо правильності оцінювання ситуації, прийняті правильних рішень, які дадуть змогу досягти значного результату; 5) поєднання знань з досвідом, які є необхідними для ефективної діяльності в заданій предметній сфері [10].

Висновки. Отже, формування професійних компетентностей повинно стати стратегічною метою для майбутнього вчителя історії. Водночас досягнення стратегічної мети неможливе без здійснення проміжних цілей, якими є предметні компетентності, що у них ключові набувають конкретизації та свого практичного втілення. Готуючись до кожного уроку потрібно ставити завдання формувати предметні компетентності як засіб розвитку ключових. Основною метою державної політики в галузі освіти є створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного громадянина України, оновлення змісту освіти й організації виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень. Сучасні тенденції вимагають реформування системи вищої освіти України й передбачають:

– задоволення можливостей особистості в здобутті певного освітнього й кваліфікаційного рівня відповідно до її здібностей, забезпечити її мобільність на ринку праці;

– створення умов для навчання протягом усього життя;

Таким чином, компетентнісний підхід, підсилюється таким аспектом як орієнтованість процесу навчання на практичне застосування і використання набутих знань, умінь та навичок.

Пропозиції. Компетентнісний підхід до підготовки майбутніх учителів історії у закладах вищої педагогічної освіти повинен базуватися на досвіді, уміннях майбутніх учителів, які можна реалізувати на практиці. За таких умов результати навчання перейдуть у компетентності, що дадуть можливість в майбутньому молодому спеціалісту вирішувати життєві і професійні проблеми, а також раціонально, критично мислити та раціонально діяти в різних проблемних ситуаціях.

Список літератури:

1. Бібік Н.М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворення. *Підручник XXI століття*. 2003. № 1–4. С. 48–52.
2. Дубасенюк О.А. Компетентнісний підхід у професійній підготовці вчителя : зб. наукових праць молодих дослідників / за ред. О.С. Березюк, Л.О. Глазунової. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 10–16.
3. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : “К.І.С.”, 2004. С. 18.
4. Малієнко Ю.Б. Виховні аспекти змісту підручників “Історія Середніх віків”. *Педагогічна думка* : зб. наук. праць / О.М. Топузюк. Київ, 2014. Вип. 14. С. 382–383.
5. Малієнко Ю.Б. Пам’ятки культури у змісті всесвітньої історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання*. 2013. № 10. С. 3–21.
6. Митник О. Розвиток професійної компетентності сучасного вчителя: реалії перспективи. *Початкова школа*. 2004. №4. С. 88–95.
7. Мосьян Н. Розвиток вищої освіти в Європейському Союзі та Україні: тенденції освітньої політик. *Освітологія*. 2015. № 4. С. 84–88.
8. Пометун О.І. Практика реалізації компетентнісного підходу в суспільствознавчих дисциплінах / заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : “К.І.С.”, 2004. С. 105–107.
9. Пометун О. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : “К.І.С.”, 2004. С. 66–72.
10. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (дата звернення: 27.04.2020).
11. Про вищу освіту: Закон України від 05 вересня 2017 року №2145-VIII – ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 27.04.2020).
12. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 року №2145-VIII – ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 27.04.2020).
13. Приходько А.С. Підручник з історії як засіб організації пізнавальної діяльності учнів. URL: <http://www.rozumniki.ua/ua/view-articles/id-pidruchnik-z-istor> (дата звернення: 27.04.2020).
14. Сисоєва С.О., Кристопчук Т.С. Освітні системи країн Європейського Союзу, загальна характеристика : навчальний посібник. Рівне : Овід, 2012. 352 с.
15. Шляхи формування предметних компетентностей на уроках історії та правознавства : методичний посібник / упоряд. Ю.В. Кравченко. Кіровоград, 2014. С. 56–96.

References:

1. Bibik, N.M. (2003). Vrahuvannia piznavalnykh interesiv uchniv u pidruchnykotvorenna [Consideration of cognitive interests of students in the process of textbooks creation]. *Pidruchnyk XXI stolittia*, no. 1–4, pp. 48–52.
2. Dubaseniuk, O.A. (2010). *Kompetentnisnyi pidkhid u profesiinii pidhotovtsi vchytelia* [Competent approach in teacher training]: zb. naukovykh prats molodykh doslidnykiv / za red. O.S. Bereziuk, L.O. Hlazunovoi. Zhytomyr: ZhDU im. I. Franka, pp. 10–16.
3. Ovcharuk, O.V. (2004). *Kompetentnisnyi pidkhid u suchasni osviti: svitovi dosvid ta ukrainski perspektyvy* [Competent Approach in Contemporary Education: World Experience and Ukrainian Perspectives]. Biblioteka z osvithoi polityky. Kyiv: “K.I.S.”, p. 18.
4. Maliienko, Yu.B. (2014). Vykhovni aspekty zmistu pidruchnykiv “Istoriia Serednikh vikiv”. [Educational aspects of the content of the «History of the Middle Ages» textbooks]. *Pedahohichna dumka: zb. nauk. prats* / O.M. Topuzov. Kyiv, vol. 14, pp. 382–383.
5. Maliienko, Yu.B. (2013). Pamiatky kultury u zmisti vsesvitnoi istorii. [Cultural monuments in the content of world history]. *Istoriia i suspilstvoznaustvo v shkolakh Ukrainy: teoriia i metodyka navchannia*, no. 10, pp. 3–21.
6. Mytnyk, O. (2004). Rozvytok profesiinnoi kompetentnosti suchasnoho vchytelia: realii perspektyvy [Development of professional competence of the modern teacher: the realities of perspective]. *Pochatkova shkola*, no. 4, pp. 88–95.
7. Mospan, N. (2015). Rozvytok vyshchoi osvity v Yevropeiskomu Soiuzi ta Ukraini: tendentsii osvithoi polityk [Higher education development in the European Union and Ukraine: educational policy trends]. *Osvitolohiia*, no. 4, pp. 84–88.
8. Pometun, O.I. (2004). *Praktyka realizatsii kompetentnisnoho pidkhodu v suspilstvoznauvykh dystsyplinakh* [The practice of implementing a competence approach in the social sciences] / zah. red. O.V. Ovcharuk. Kyiv: “K.I.S.”, pp. 105–107.
9. Pometun, O. (2004). *Dyskusiiia ukrainskykh pedahohiv navkolo pytan zaprovadzhennia kompetentnisnoho pidkhodu v ukrainskii osviti* [Discussion of Ukrainian educators on the issues of implementation of the competence approach in Ukrainian education] / zah. red. O.V. Ovcharuk. Kyiv: “K.I.S.”, pp. 66–72.
10. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity [On approval of the State standard of basic and complete general secondary education]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. № 1392 / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (accessed: 27.04.2020).
11. Pro vyshchu osvitu [About higher education]: Zakon Ukrainy vid 05 veresnia 2017 roku № 2145-VIII – VR / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (accessed: 27.04.2020).
12. Pro osvitu [About education]: Zakon Ukrainy vid 05 veresnia 2017 roku № 2145-VIII – VR / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed: 27.04.2020).
13. Prykhodko, A. S. Pidruchnyk z istorii yak zasib orhanizatsii piznavalnoi diialnosti uchniv [History textbook as a means of organizing cognitive activity of students]. URL: <http://www.rozumniki.ua/ua/view-articles/id-pidruchnik-z-istor> (accessed: 27.04.2020).
14. Sysoieva, S.O., & Krystopchuk, T.Ie. (2012). *Osvitni systemy krain Yevropeiskoho Soiuzu, zahalna kharakterystyka: navchalnyi posibnyk* [Educational systems of the European Union countries, general characteristic]. Rivne: Ovid, 352 p.
15. Kravchenko, Yu.V. (2014). *Shliakhy formuvannia predmetnykh kompetentnostei na urokakh istorii ta pravoznavstva: metodychnyi posibnyk* [Ways of formation of subject competences in the lessons of history and law]. Kirovohrad, pp. 56–96.